

VU Research Portal

De mens in de informatiemaatschappij

van de Beek, A.

published in

In de Waagschaal
1989

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van de Beek, A. (1989). De mens in de informatiemaatschappij. *In de Waagschaal*, 31801, 551-557.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

DE MENS IN DE INFORMATIEMAATSCHAPPIJ

Op 13 oktober 1988 werd in Delft een symposium gehouden over de invloed van de computer op het mensbeeld getiteld Computers naar ons beeld. De bijdrage van de theoloog onder de inleiders is hieronder in iets gewijzigde vorm opgenomen.

1. De mens als passivum

Welke invloed heeft het opkomen van de informatiemaatschappij op het mensbeeld en hoe is deze ontwikkeling te beoordelen?

Als het gaat over een mensbeeld is het niet onbelangrijk eerst te onderzoeken hoe de mens zichzelf ervaart. Hoe ervaart zich de mens in de informatiecontext, en dan met name in tegenstelling tot de technische maatschappij? In de technische maatschappij was de mens manipulerend bezig. Hij vormde dingen en zette de natuur naar zijn hand. De natuur werd materiaal en object van menselijk handelen. Daartegenover was de mens subject, de actieve mens. Sinds Descartes is de overheersende visie op de mens die van het absolute subject. Hedendaagse filosofen als Levinas kunnen daartegen wel protesteren, maar tegelijk onderkennen zij de brede maatschappelijke verworteling van de positie die zij bestrijden. Bij de technische cultuur behoort een mens die zich ervaart als een activum, een handelend en heersend subject.

In een informatiecultuur treedt er een verschuiving op. Het primaire accent ligt niet meer op de technè van de handwerksman, maar op de informatie die we *ontvangen*. Er wordt ons iets aangereikt. Daarmee zijn we uit de rol van het subject overgegaan in die van het meewerkend voorwerp. De informatie is het object. Maar de informatie is veelomvattend. Dat ervaren we vooral als we bedenken dat informatie meer is dan datgene wat we geleverd krijgen op het beeldscherm of de uitdraai van de computer. Die informatie maakt deel uit van een brede stroom van gegevens die we ontvangen en waarvan het centrum op het moment nog ligt in de massamedia. De meeste mensen ontvangen de meeste informatie via de tv. En die informatie is zoveel, dat we het allemaal niet kunnen bevatten. Er is bovendien veel informatie bij die ons diep aangrijpt, maar waarmee we niets kunnen doen. Zo voelt de mens zich overruled door de informatie. Bovendien treedt in de media en meer nog in de computers het subject terug achter de informatie die verleend wordt. De informatie reikt als het ware zichzelf aan, ze overspoelt ons als een golf. Dientengevolge worden we uit de rol van meewerkend voorwerp gedreven naar die van het object – en dan een object dat verpletterd wordt door de informatie. De mens ervaart zich bij een overvloed aan informatie niet langer als een activum, maar als een passivum: hij ondergáát. De mens beleeft zich daarom eerder als bepaald door externe machten dan als een persoon met vrije keuze. Theologisch vertaalt zich dat bijvoorbeeld door een hernieuwde belangstelling voor de leer van de uitverkiezing: je kiest niet zelf je bestemming maar er wordt voor je gekozen.

Daarbij komt dat veel informatie op ons een beroep doet om te handelen, zeker de informatie van de tv. Maar het leed van de wereld is groter dan wij met ons handelen kunnen oplossen. Niettemin voelen we ons schuldig. Maar omdat we ons tegelijk machteloos voelen worden we niet tot handelen aangezet.

Zo zien we een mens voor ons die een chaos over zich heen voelt spoelen en daarin niets meer te zeggen heeft, niets meer zeggen kan. Cultureel is deze situatie uitgedrukt in de disco en de videoclip. En deze cultuur is door en door religieus – opium voor het volk. Als je lang genoeg voldoende decibel hebt ondergaan en je ogen nimmer te fixeren beelden en lichtflitsen hebben beleefd zonder te registreren, zweef je weg in vage euforie of soms in wilde extase, waarin je zelf je ontnomen is.

2. De manipulerende mens

Nu laat de mens zich niet voor een gat vangen en daarbij is uitgerekend de computer een geweldig hulpmiddel. Want de gegevens die de computer ons aanreikt, zijn niet een ongeorde chaos die ons willekeurig overkomt, maar een geordend geheel dat we bovendien zelf kiezen. Ik kies zelf welke diskette ik in de drive van mijn pc doe. Bovendien heb ik de meeste gegevens die daarop staan er zelf ingebracht. De computer helpt mij mijn gegevens te ordenen. Informatie wordt mij ter beschikking staande informatie. Zo helpt de computer ons tegen de media om de technische wereld voort te zetten. We blijven de mogelijkheid houden om te manipuleren en we blijven subject en onze gegevens zijn weer object. We kunnen zelfs de computer gebruiken om onze frustratie en schuld te overwinnen. De informatie van de media doet een beroep op ons en stelt ons voor onoplosbare problemen. We kiezen dus een computerprobleem, dat we nog net kunnen oplossen en voelen ons de koning te rijk. Daarom kiezen we ook zelf onze computerspelletjes. Ze moeten zo moeilijk zijn, dat het een prestatie is ze op te lossen, maar ook weer niet onoplosbaar. Daarom werken computers ook verslavend. Net als iedere verslaving zijn het oplossingen (trouwens meestal schijnoplossingen) voor existentiële problemen met schuld als een belangrijke component.

Nu zullen veel mensen als het gaat over manipulatie met computergegevens niet in de eerste plaats denken aan manipulatie dóór zichzelf maar juist van zichzelf. Ik word zelf tot een gegeven waarover anderen beschikken. Ik word gelabeld, krijg een nummer en anderen kunnen met mij van alles uitvoeren. „Big brother is watching you”. Wat dus aan de ene kant een bevrijdende mogelijkheid is, is anderzijds uiterst bedreigend voor ons menselijke subject. Toch kan een centrale administratie van alles wat ik ben en van wat ik behoef ook heilzaam zijn. Ik ben inderdaad een gegeven – en de informatica zorgt ervoor dat ik niet verloren ga, en alle nunanceringen van mij zoveel mogelijk tot hun recht komen. Ik ben een gegeven waar men niet omheen kan, en gezien het feit dat ik in gekoppelde bestanden voorkom, ook niet omheen wil. En bovendien is de ander een gegeven voor mij en kan zich niet aan mij onttrekken. Zo kan ik ook meewerkend voorwerp worden ten dienste van een ander.

3. De beperkende mens

De computer geeft dus de mens mogelijkheden en bedreiging. De mogelijkheden zijn die van ordening van de chaos en van grotere mate van beheersing door over meer gegevens en de verwerking daarvan te kunnen beschikken. De bedreiging is de manipulatie van anderen en een overmaat aan gegevens. Tegen de bedreiging hebben we ons gewapend. Dat doen we door ons te beperken. We gebruiken slechts die gegevens die we kunnen hanteren en trachten de rest buiten te sluiten. Bovendien verzetten wij ons ertegen om helemaal door big brother gecontroleerd te worden. George Orwell had 1984 voor zich als het omineuze jaar. Maar zijn angstvisioenen zijn niet uitgekomen. Ook al zijn de technische mogelijkheden voor een totale controle aanwezig, de maatschappij en de psyche van de mens verzetten zich ertegen. De mens laat zich niet puur objectiveren.

Beperking – dat is een van de dingen die bij computers minstens zozeer opvalt als de overvloed aan informatie. Deze beperking berust ten dele op het feit dat we ons niet willen laten manipuleren en ten dele op het feit dat we niet alles aankunnen. Beide hebben te maken met het feit dat we weigeren om louter object en passivum te worden.

Dat betekent wel dat we slechts leven met een deel, een Ausschnitt uit de werkelijkheid. Dat is nooit anders geweest, maar de computer maakt het ons helderder duidelijk dan ooit. Je kunt niet alle software kopen en al kon je alles kopen, dan kun je toch niet met alles werken. Bovendien beperken we niet alleen onze werkelijkheid, we creëren ons ook een eigen werkelijkheid in het spel, in de uitdaging die we trachten te overwinnen. Ook dat is niet nieuw – mensen zijn altijd genoodzaakt geweest om de oncontroleerbare werkelijkheid in symbolische handelingen te verwerken.

4. Welk computerbeeld?

Ondertussen is de rol van de computer een heel ambivalente gebleken. Het is een ding met een Januskop, bevrijdend en bedreigend. Voor de vraag of het een zegen of een vloek voor de mensheid zal zijn, zal er veel vanaf hangen naar welk gezicht we kijken en welk gezicht we op onze maatschappij richten. Ik denk trouwens dat het zoals met alle nieuwe ontdekkingen zegen en vloek is, verschillende mensen zullen een verschillend gezicht prefereren en zelfs dezelfde mensen zullen in verschillende omstandigheden een verschillend gebruik maken.

We kunnen op drie manieren met de informatica techniek omgaan:

- a. we kunnen deze zien als een middel voor manipulatie om zoveel mogelijk alles naar onze zin te zetten. Zo is de computer slechts een verlengstuk van de techniek en wordt de mens meer dan ooit het machtige subject.
- b. we kunnen haar ook ervaren als het chaotische gelaat van de vloed die ons overspoelt en waarin eventueel andere mensen ons beheersen, of zelfs de computers gaan heersen over de mens. In passiviteit kan de mens zich dan slechts schikken in

zijn lot en met brood en spelen er nog het beste van maken. Het is de computer met het gelaat van de Romeinse keizer.

c. We kunnen de computer ook zien als een doodgewoon technisch hulpmiddel, met zijn mogelijkheden en beperkingen. We krijgen niet alles in het binaire stelsel. Het hangt er maar vanaf hoe we de mogelijkheden gebruiken en of we ons de beperkingen bewust zijn.

Hoe wij de computer zien hangt ten nauwste samen met de wijze waarop wij onszelf als mens ervaren. Wie zich bedreigd voelt zal in de computer een uitstekend middel vinden om zijn angst te symboliseren. Wie zich machtig voelt zal in de computer een teken zien van menselijke mogelijkheden en in euforie zich op alle kansen storten. Wie gewend is om de zaken te relativieren, zal dat ook met de computer doen. Kortom: we scheppen ons een computerbeeld naar ons eigen beeld. Het gaat tenslotte bij de computer niet om het Ding an sich, maar om het beeld dat wij ons ervan vormen en de wijze waarop wij ermee omgaan en hoe wij ons erdoor laten beïnvloeden. De computer is een computer naar ons beeld, of hij nu intelligent is of niet.

5. Welk mensbeeld?

Omgekeerd beïnvloedt de computer ook ons mensbeeld. Nieuwe vindingen hebben altijd hun invloed gehad op het mensbeeld. Bij de opkomst van de techniek, ging men ook de mens zien als een ingewikkelde machine. Zo kan men ook de mens zien als een meer of (volgens de echte computerfanaten) minder ingewikkelde computer. Maar juist als het over de analogie tussen mensbeeld en computer gaat is het van belang te onderkennen dat we in feite werken met het computerbeeld dat we hebben. Dat was ook het geval met de mens als machine: zolang techniek als positieve mogelijkheid werd ervaren gold het beeld van de machine om de mens te verklaren en te kennen. De mens was kenbaar en dus beheersbaar. Toen de techniek na twee wereldoorlogen voor velen een dreigend monster werd, werd ook de mens naar dat beeld hervormd: de mens is een op macht belust en door heerszucht gedreven wezen, dat zich alleen door een existentiële Entscheidung van zijn eigen tuig-zijn kan bevrijden. Maar de meesten leven oneigenlijk, op het de ruggemergreflex van de Wille zur Macht die het andere gelaat van de apathie is.

Zo ligt het maar aan het beeld van de computer dat we hebben, welk mensbeeld wij erbij creëren. Als wij de computer beschouwen als een ingewikkelde machine, die we niettemin kunnen beheersen, dan kunnen we ook de mens zo opvatten. Vanuit de biologie krijgen we dan goede hulp: de mens is bepaald door zijn DNA en daarin is zijn totale genoom vastgelegd. Maar we zijn in staat om genetisch te manipuleren. We zijn in staat om te herprogrammeren. Bij dieren en planten wordt dat al gedaan, en zo bouwen we uit genetisch materiaal van aardappels en tomaten een tomappel: vruchten boven de grond en knollen eronder. Het kost nog iets meer moeite dan het indrukken van de merge-toets, maar het is intussen wel gelukt. Degene die de mens zien als een combinatie van hard- en software ineem kunnen zich het al voorstellen:

merge a set of genes of an intelligent person into that of a handsome one. Er komt een dag dat het routine wordt. Wie minder biologisch denkt, stelt zich voor dat de software tijdens de levensgeschiedenis wordt ingebracht. Psychologen en sociologen worden de programmeurs van de nieuwe mensheid. Sommige mensen zien dit soort dingen al als een schrikbeeld voor ogen. Het zal niet zo'n vaart lopen, denk ik. Maar niettemin stelt men zich de mens (evenals het dier en de plant) voor als geprogrammeerde en herprogrammeerbare informatie.

We kunnen ook het andere beeld van de computer nemen: een macht die ons veel teveel informatie aanreikt en waarin wij zelf als een gegeven gestopt worden. Het is de bedreigende computer. Naar dat beeld is de mens vooral de ander, die veel te veel van ons vraagt. De mens is een wirwar van mogelijkheden die ons ver te boven gaan. De mens is ook de ander die mij objectiveert en tot tuig maakt. Het filosofische beroep op de ander is in een maatschappij van het absolute subject een doorbraak, maar in de context van overheersing wordt de roep van de ander een bron van voortdurende frustratie. Het is het gelaat dat we niet kunnen doorgronden en niettemin een beroep op ons doet. Het is daarom het gelaat dat we op den duur gaan haten. Als de maatschappij zich ontwikkelt in de richting van de computer die de mens zijn vrijheid ontnemt, dan komt er een dag van een computerstorm – de beukerin – maar dat is dan tegelijk het begin van een mensenstorm. Dan uit zich de haat ook tegen de andere mens die zozeer een beroep op ons doet dat hij ons beheerst. Het beeld van de computer en het omgaan ermee staan immers niet op zichzelf maar hangen ten nauwste samen met de wijze waarom wij ons als mens ervaren. Als wij ons te lang als passivum geknecht hebben gevoeld, komt de dag dat de mens het juk afwerpt, want hij laat zich niet manipuleren tot de humanoïde van *Black Hole*.

6. De mens is meer

Nieuwe ontwikkelingen in de cultuur hebben de neiging om het mensbeeld te beïnvloeden. In de euforie over of de angst voor het nieuwe ziet de mens alles, ook zichzelf, onder dat beeld. De mens als machine – de mens als computer. Maar het is helemaal niet nodig om het beeld van de mens te onlenen aan iets externs. Je hoeft je niet laten verblinden door het beeld. In dezelfde tijd dat Descartes het menselijk lichaam beschreef als machine, werd Pascal, die minstens zoveel aan de wieg van de bèta-maatschappij stond, een vurig pleitbezorger van de mens in zijn eigenheid. De mens is oneindig veel meer dan een machine. De mens is een ondoorgrondelijke werkelijkheid, volgens Pascal, die als geen ander de menselijke kleinheden en eigenaardigheden doorzag. De fysica en de techniek zijn in dat geheel maar kleine onderdeeljes. Zo kunnen we ook over de computer praten. Het is gewoon een stuk techniek – onvoldoende om het menszijn uit te beelden. Het is een stuk geavanceerde techniek – dat misschien straks zover ontwikkeld wordt dat wij het niet meer helemaal kunnen beheersen. Maar dat wil nog niet zeggen dat het de mens beheerst – laat staan dat het de hele werkelijkheid beheerst. De mens is altijd meer. En de werkelijkheid is groter. De computer levert ons slechts een Ausschnitt uit de

werkelijkheid. Daarmee is hij ons van dienst om een stukje werkelijkheid te bemachtigen.

Maar laten we niet denken dat dat de hele werkelijkheid is en dat het de enige wijze is om de werkelijkheid te bemachtigen. De werkelijkheid is groter, meeromvattend, evenals de mens dat is. De mens heeft ook andere kwaliteiten, die we alleen symbolisch kunnen verwerken. Ook daarin kan de computer een rol spelen. Maar er blijven andere symbolen nodig, omdat die zich niet laten onderbrengen in de eenduidige taal die de computer vraagt. Er blijven symbolen nodig voor liefde en vergeving. Er blijven symbolen nodig voor ervaringen van schuld en genade. Er blijven symbolen nodig voor religieuze beleving. De mens is ook meer dan alleen activum of alleen passivum. Hij is in verschillende mate steeds het een en het ander. Kwantitatief en kwalitatief is de mens oneindig veel meer dan de computer. Daarom meen ik dat een geweldige relativering van de betekenis van de computer op zijn plaats is. De computer moet zijn plaats gewezen worden. Hij zal een heleboel veranderingen in de maatschappij teweeg brengen.

Hij zal een heleboel veranderingen in het denken van en over de mens teweeg brengen. Maar over het geheel van de mens gezien zal zeker op termijn de invloed van de computer relatief gering zijn. Daarom heb ik niet de illusie dat de computer ons van alle of zelfs maar van een aantal wezenlijke problemen zal afhelpen. Evenmin ben ik bezorgd dat de computer straks ons helemaal overheerst of de mens slechts het product zal zijn van genetische manipulatie. Wat de mens is, is veelmeer bepaald door de fundamentele ervaring van het menszijn zelf. En naar dat beeld creëert hij zich het beeld van de computer, dat hij eventueel weer op zichzelf kan terug projecteren. En de fundamentele ervaring van wat de mens is hangt samen met de fundamentele ervaring van de gehele werkelijkheid. Wie en wat zijn we?

Waarom ontlenen we onze oriëntatie?

7. Der Mann der alle Schemen sprengt

Waarom kunnen we stellen dat de mens meer is dan het beeld van de computer? Niet omdat de computer product is van de mens. Er zijn producten van de mens die hem boven het hoofd gegroeid zijn. Wel omdat de mens steeds weer anders blijkt dan het voorspelbare en kenbare. De mens is niet een afgeleide van iets anders, maar heeft zijn eigen plaats in de wereld en is een eigen werkelijkheid. We ontlenen onze anthropologie niet aan het beeld van een computer, maar aan een mens zelf. Wat de mens is kunnen we het beste uitbeelden door te vertellen wat een exemplarisch mens is. Er zijn een hele rij van heiligen. In het christelijk geloof neemt Jezus daarin een unieke plaats in. Juist hij doorbreekt de grenzen van het meetbare en kenbare. Eduard Schweizer schrijft over hem als „der Mann der alle Schemen sprengt” Zo is hij de mens bij uitstek – de gesloten werkelijkheid te boven gaand en bevrijdend voor mensen. In zijn persoon en geschiedenis, geconcentreerd in het verhaal over zijn kruisiging en verrijzenis, doorbreekt hij onze werkelijkheid. Zo is hij de mens en het beeld van de mens. Zo is hij ook de diepste levensoriëntatie voor mensen, ontgaan

van de religie die slechts als verslaving dient om onze schuld en frustratie toe te dekken, maar als degene die de laatste oriëntatie van ons bestaan is, ook als alle beelden ontoereikend blijken of sterker nog: een demon worden die ons beheerst. Zo is hij tevens beeld van God. Dat is hij niet omdat wij hem pour le besoin de la cause hebben gecreëerd, maar omdat hij zich aan ons beschikbaar heeft gesteld. Een levensoriëntatie is alleen draagkrachtig als zij geen postulaat is van ons denken en verlangen, maar een openbaring. Dat drukt de christelijke theologie uit door te zeggen dat Jezus ons door God gegeven is. Kortom: het mensbeeld wordt voor mij niet bepaald door de computer, niet door ons beeld van de computer of welk ander beeld, maar door Jezus de Heer. Dat bepaalt ook het beeld dat ik heb van de computer: een nuttig maar beperkt voorwerp en hoe meer mensen zich dat bewust zijn, des te nuttiger hij is.

Dr. A. van de Beek

De auteur is als kerkelijk hoogleraar verbonden aan de Rijksuniversiteit te Leiden. (red.)

VEERTIG JAAR GELEDEN GESCHREVEN In de Waagschaal in 1949

Utrecht is twee ruitersstandbeelden rijker geworden. Op het Janskerkhof staat Willibrord met een kerkje in zijn hand en Achter Twijnstraat Sint Maarten.

In 1939 vestigde prof. Aalders de aandacht op het merkwaardige feit dat protestanten en roomsen gelijk op aan de Willibrord-herdenking deelnamen. Het kerkje in de hand van Willibrord was blijkbaar niet de roomse, maar de christelijke kerk. Er was een besef van oecumeniteit.

Prof. Van der Leeuw schreef een prachtig artikel. Onze kerk is de kerk van Willibrord, dat wil zeggen, de zendingskerk.

En prof. Kraemer zei dat er aan de rij van Willibrord geen eind is. Wee Nederland, als het Koninkrijk Gods er alleen is, en niet komende is. Zo behoort Willibrord aan de gehele christenheid van Nederland.

En Sint Maarten behoort aan heel Utrecht. Iedere jongen, ieder meisje in Utrecht kent Sint Maarten. Staat hij niet boven op de Domtoren?

Wij zijn geen antipapisten. Als protestanten verheugen wij er ons over, dat Utrecht deze twee ruitersstandbeelden rijker is geworden.

J. J. Buskes, „Willibrord en Sint Maarten” in de rubriek Terzijde

6 jan. 1949